

У та районної Ради депутатів трудящих. – 1946. – 4 серпня.

15. Ленінський шлях. Орган Великобагацького РК КП (б) У та районної Ради депутатів трудящих. – 1947. – 2 жовтня; – 1947. – 25 грудня.

16. Будівник соціалізму. Орган Гадяцького РК КП (б) У та районної Ради депутатів трудящих. – 1948. – 12 лютого.

17. Порушники колгоспного Статуту // Приорільська правда. Орган Котовського РК КП (б) У та районної Ради депутатів трудящих. – 1948. – 22 квітня.

Ю.М. Михайлюк

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ. У ВІЗІІ М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО ТА П. КЛЕПАТСЬКОГО

Важливою справою сучасної історичної науки є студіювання соціальних процесів на українських теренах на різних етапах вітчизняної минувшини. Це не випадково, адже соціальна історія на сьогодні видається одним із найактивніших, динамічних і перспективних напрямів наукових пошуків. У його рамках особливе місце належить дослідженню історії селянства, яке цілком об'єктивно вбачається основою нації. Тож інтерес до селянської старовини є закономірним. Утім не всі етапи історії українського селянства є достатньо вивченими. Передусім це стосується литовської доби, що зумовлено обмеженою джерельною базою та складністю перебігу тогочасних соціальних процесів. Тому значущою запорукою у вирішенні цієї проблеми є досконале володіння відповідною історіографічною базою.

У числі істориків-литуаністів минулого, котрі у своєму доробку зверталися до розгляду української селянської проблематики часів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), заслуговують на увагу М. Довнар-Запольський та П. Клепатський.

Наукові праці М. Довнар-Запольського, присвячені литовській добі, містять матеріал, який розкриває різні аспекти соціальної історії. У їх межах чільне місце відведено й селянству. Це стосується насамперед таких праць історика, як „Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке” (1905) [1] (побудована на основі доопрацювання і об'єднання двох раніше опублікованих розвідок „Западно-Русская сельская община в XVI веке” (1897) та „Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в первой половине XVI века” (1905) [2; 3]), „Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах” (1901) [4]. Їх специфікою є характерна деталь: головним об'єктом дослідження в перелічених працях виступає сільське населення переважно сучасних білоруських земель, а українська його частка (у межах передусім Київщини, а також Волині і Поділля) аналізується автором зазвичай побіжно та поверхово. Однак це не позбавляє нас можливості простежити стрижневі підходи дослідника у питанні позиціонування українського селянства в суспільних процесах ВКЛ. Цьому сприяє ще одна робота М. Довнар-Запольського „Украинские староства в первой половине XVI в.” (1908 р., стала передмовою до однієї з книг „Архива Юго-Западной России”) [5]. Хоча в ній селянство фігурує епізодично,

утім представлене на матеріалі власне українських теренів. Примітно, що хронологічно всі названі праці охоплюють переважно період першої половини XVI ст.

На відміну від попереднього автора наукова спадщина П. Клепатського у розрізі означеної проблематики представлена єдиною працею „Очерки по истории Киевской земли. Литовский период”. Вона побачила світ 1912 р. й була перевидана лише нещодавно – 2007 р. [6; 7]. Ця робота являє собою ряд нарисів, у яких, поряд із іншим, представлена і селянська тематика, яка розглядається лише в межах Київської землі. Характерно, що ця проблематика в структурі роботи відображена двояким чином. Регіональна специфіка передусім господарської складової життя селянства представлена автором у нарисах, які розкривають природно-географічні, соціально-економічні, демографічні тощо аспекти розвитку дев'ятьох повітів Київської землі. Важливо, що інформація про кожний з них доповнена докладним переліком виявлених автором сільських населених пунктів та картами повітів. Поряд із цим, окремий нарис присвячено узагальненню матеріалів і суджень П. Клепатського стосовно типології сільських поселень та селянського землеволодіння, соціальної диференціації та відповідних податків і повинностей селян, їхнього самоврядування.

До аналізу творчого доробку М. Довнар-Запольського, де розглядалися питання історії селянства, вдавалися як його сучасники, що виявлялося насамперед в рецензіях та відгуках на його праці В. Антоновича і П. Голубовського [8; 9], М. Любавського [10], М. Грушевського [11] та ін., так і окремі представники наступних поколінь істориків, зокрема, С. Михальченко [12] тощо. До наукової ж спадщини П. Клепатського дослідники несправедливо виявили значно скромніший інтерес, хоча надзвичайно часто звертаються до його суджень і посилаються на його висновки. У числі аналітичних історіографічних публікацій заслуговує на увагу передусім вступна стаття Л. Войтовича до видання „Очерків...” 2007 р. [13, 3–12].

Та попри все це, проблема трактування М. Довнар-Запольським та П. Клепатським розгортання соціальних процесів у середовищі селянства на українських теренах у литовську добу до сьогодні в історіографії не була предметом окремого й докладного дослідження. Відтак метою пропонованої розвідки є дослідити погляди вказаних дослідників на селянство як соціальну складову тогочасного українського суспільства, розкрити їхні підходи до диференціації селян у литовську добу.

Аналізуючи специфіку розвитку сільського населення українських земель у литовську добу, М. Довнар-Запольський і П. Клепатський цілком усвідомлювали, що селянство на той час ще не було повністю соціально дистанційоване від міщанства. Адже їх пов'язувало спільне виконання повинностей, спосіб господарювання (сумісне користування землею, заняття ухадницькими промыслами тощо), інколи навіть підпорядкування і т.п. [5, 83; 7, 162–164, 179, 238, 317].

Утім дослідники суттєво розходилися у питанні міцності зв'язку селян і міщан згідно з регіональною специфікою і висловлювали, по-суті, полярні погляди. Так, на думку М. Довнар-Запольського, у першій

половині XVI ст. взаємозв'язки між обома верствами населення виглядали найтіснішими в північноукраїнських землях (зокрема, Мозирщині), оскільки там місто і волость складалі єдине ціле. Водночас історик запевняв, що в інших містах Київського воєводства зв'язок міста з волосним селянством суттєво зменшується по причині розпаду більшості волостей. Однак він цілком свідомий того, що в попередні часи ситуація тут була аналогічною тій, що мала місце в північному регіоні українських теренів. М. Довнар-Запольський продовжив своє судження тим, що з рухом на південь зв'язок сільського населення з міщанством невинно слабшав, а в південних прикордонних містах він або взагалі відсутній, або ж виявляється незначним чином. Тобто, у цьому регіоні відособленість міщанського стану від інших (у тому числі й селянського) виявляється найбільш рельєфно, що пояснюється автором, мовляв, міщани були „основним населением южных местностей ... , тогда как земьянство и крестьянство южных городов являются уже пришлым населением” [5, 83–86]. Останні тези, по-суті, підводять нас до думки М. Довнар-Запольського (хоч і не висловленої безпосередньо автором), що процес відмежування селянства від міщанства проходив швидшими темпами саме в Південній Київщині порівняно з сусідніми регіонами.

П. Клепатський своє бачення цієї проблеми подавав інакше. Він вважав, що упродовж практично всієї литовської доби в межах Київської землі селян з міщанами тісно поєднувала насамперед господарська діяльність. Зокрема, заняття землеробством, скотарством, різного роду промислами було характерним як для сільського, так і міського населення від Мозирського повіту на півночі до Черкаського повіту на півдні [7, 162–164, 179, 238, 317]. На противагу М. Довнар-Запольському, він стверджував, що в Черкаському повіті ні селянство, ні міщанство не складало відособлених соціальних груп, а за родом своїх занять практично зливалися. Їх також зближувало й обопільне підпорядкування „замковому присудові”. П. Клепатський пояснював це тим, що більшість не чисельного селянства Черкаського повіту перебралася на помешкання до Черкас, а відтак потрапила під юрисдикцію місцевих старост (зокрема й приватновласницькі селяни, які відтак перед своїми власниками були зобов'язані лише „подачками”) [7, 316–317].

Досить специфічним видається зображення М. Довнар-Запольським процесу розселення селянства на півдні ВКЛ. Слід гадати, що спустошення селянських поселень цього краю наприкінці XV – на початку XVI ст. унаслідок татарської агресії він розглядав як тотальне (хоч і не зупинявся на цьому окремо). Адже місцеве селянство у першій половині XVI ст. трактується ним як прийшлий люд, а відродження сіл подається як наслідок осідання навколо „панських дворів” біглого населення з інших земель [5, 86–87]. По-суті, він висловився про обірвання тягlosti розвитку сільського населення в окресленому регіоні. Натомість П. Клепатський у цьому питанні не такий категоричний. Хоч він і визнавав, що в середині XVI ст. в Черкаському повіті (до нього він зараховує і Канів з округою) було мало сіл, а місцеве населення значною мірою складалося з вільних ухадників, „беглецов

разных наций”, однак про повну заміну тут сільського населення мову не заводить [7, 311–318].

Порівнюючи життя міста із селом, М. Довнар-Запольський позиціонував становище селян вільнішим від міщанського і в сфері повинностей, і з огляду на менше обтяжування села старостівською владою [5, 87]. Юрисдикція місцевих урядовців щодо селянства ним окреслена лишень поодинокими штрихами. Зокрема, він зазначав, що влада старост Київського воєводства поширювалася на селян (поряд з міщанами та боярами) у військових і судових справах [5, 18]. Щодо „присуду” місцевих владців над селянами автор уточнював, що приватновласницькі селяни на Київщині „судились в смесном суде” (швидше за все розуміється сумісний суд шляхтича зі старостою), натомість на Волині вони перебували виключно в старостівській юрисдикції. До дещо іншого висновку прийшов П. Клепатський. На основі відповідного положення Уставної грамоти Київській землі 1507 р. він з'ясував, що приватновласницьких людей мали судити великокнязівські урядники. Однак насправді останні судили селян лише в окремих випадках і за участю сторони власника. Більше того, невдовзі, за словами П. Клепатського, „господарь передает юрисдикцию над владельческими людьми в руки этих последних (шляхти – Ю. М.)” [7, 390–391].

Про „господарських” (вільних) селян М. Довнар-Запольський, посилаючись на уставну грамоту Київській землі, зазначав, що ті підлягали тільки судові старости [5, 34, 36]. Також, за його словами, під старостівським керівництвом і контролем селяни, зокрема, й приватновласницькі, виконували повинності [5, 18]. Утім така категорична констатація цього факту стосовно шляхетських підданих потребує уточнення. Те, що приватновласницькі селяни певний час були задіяні у виконанні деяких замкових повинностей під орудою старост, не викликає заперечень. Однак М. Довнар-Запольський оминув той факт, що в документі, на який він посилався для підтвердження своєї думки (ревiзiя Житомирського замку 1545 р.), йдеться про королівське розпорядження місцевому старості звільнити князівських та зем'янських підданих від тих зобов'язань (у цьому випадку – ремонтувати замковий міст, вести сторожову службу на замку, платити десятину). Тобто дослідник випустив з уваги те, що питання повинностей названої вище категорії селян у середині XVI ст. було виведене з-під контролю старост.

Окрім цього в контексті взаємовідносин із владою можна розглядати характеристику П. Клепатським системи данини, якою було обкладено українське селянство ВКЛ, насамперед данники. До найбільш поширених видів данини дослідник зараховував давні її форми – медову, полюддя, подимщину, а також нові – воловщину, помірне, за право полювання (ловче, бобровниче, сокольниче) тощо [7, 383–386]. Загалом же проблема стосунків на рівні „місцева влада – селяни” подана М. Довнар-Запольським і П. Клепатським поверхово й принагідно, жодної деталізації дії системи судово-адміністративної влади місцевих урядовців щодо селян у їх працях не простежується.

Розглядаючи селянське питання М. Довнар-Запольський та П. Клепатський вивчали й питання самоврядування. Примітно, що в доробку першого ця проблема стала наскрізною. М. Довнар-

Запольському вдалося досить предметно і аргументовано розкрити суть та внутрішню структуру волостних та сільських громад, систему повинностей і оподаткування їх членів, земельне питання, проаналізувати органи самоврядування. Також чимало уваги приділено боротьбі волостей за свої права з місцевою державною адміністрацією, означенню причин і власне процесу розпаду волостей тощо [1; 2].

Хоча все це подавалося головню на прикладі земель верхнього Подніпров'я, автор періодично вдавався й до посилання на інші українські землі. Зокрема, зауважував, що на Київщині й Поділлі волості функціонували по аналогії з північними землями, а їхні громади так само чинили впертий опір адміністрації, навіть збройний. Хоча важко повністю прийняти тезу, що тут в першій половині XVI ст. волостна громада „с своим центром-городом держится прочно” [1, 36]. Щонайменше в Південній Київщині на цей час такі громади вже розпалися [14, 229–237]. Натомість можна цілком погодитися з твердженням дослідника, що на Волині й Київщині голови громадського самоврядування іменувалися як старцями, так і отаманами [1, 60–61].

Щодо останніх суттєве уточнення зробив П. Клепатський, локалізуючи старців у Мозирському та Овруцькому повітах, в інших же повітах Київської землі очільники місцевих сільських громад, за його словами, називалися отаманами [7, 392–396]. Він намагався в загальних рисах розкрити діяльність інститутів сільського самоврядування, функції і повноваження отаманів і старців тощо. Хоча за своєю докладністю і змістовністю його матеріали значно поступалися напрацюванням М. Довнар-Запольського, утім їх перевагою була акцентуація на самоврядні традиції власне українських селян.

Як М. Довнар-Запольський, так і П. Клепатський переконано стояли на думці, що селянство мало розгалужену внутрішню-станову диференціацію. Вони розрізняли дві категорії: данників та тяглих (останніх П. Клепатський називав ще „робітними селянами”). М. Довнар-Запольський особливу увагу приділяв соціальному статусові саме данників, наявність яких фіксував окрім інших земель ВКЛ ще й на Волині і Київщині і вважав їх основною категорією населення сільських громад.

П. Клепатський цього не заперечував і додавав, що зрідка данники іменувалися згідно з промислами, якими займалися – бортники, кунічники, ловці [7, 383]. Тяглими або робітними селянами дослідник називав тих, хто відбував панщину. До середини XVI ст. таку категорію селян він зафіксував лише в Овруцькому, Чорнобильському та північній частині Київського повіту й прийшов до висновку, що їх чисельність була незначною, а повинності – достатньо легкими [7, 387–388].

Зовсім іншу картину змалював М. Довнар-Запольський. На його переконання, до певної пори Київщина була „областью данников”, що нібито засвідчила люстрація Київської землі 1471 р. Утім у середині XVI ст. цей край „знает только тяглое население”. До такого висновку М. Довнар-Запольський прийшов на основі аналізу замкових ревізій 1552 р. Процес такої соціальної трансформації селян він пояснював посиленням кріпосницьких тенденцій, котрі вели до руйнування „старини

крестьянского быта”, а відтак і громадської самоврядної організації [1, 148–149].

Важливо зазначити, що підставою класифікації селян на данників та тяглих М. Довнар-Запольський [1, 141–142] і П. Клепатський [7, 383–388] визначали диференціацію їх данини і повинностей. Водночас примітно, що обидва дослідники з огляду на відношення селян до землі і землевласників використовують ще одну класифікацію – похожі (з правом переходу на інші землі) і непохожі (з відсутністю такого права) селяни [1, 143–147; 7, 388–389]. М. Довнар-Запольський чітко вказував на своє трактування данників як похожих, а тяглих як непохожих селян. Натомість П. Клепатський стосовно подібного ототожнення категорій селян не обмовлявся.

Таким чином, у працях М. Довнар-Запольського та П. Клепатського селянство українських земель ВКЛ представлено на стадії формування як стану. Незважаючи на певні розбіжності у трактуванні соціальних процесів у селянському середовищі (рівень міцності зв'язку з міщанством, проблема спадкоємності сільського населення на українських землях тощо), дослідники багато в чому мали схожі погляди. Насамперед це стосується питань соціальної диференціації селянства, оцінки системи їхнього самоврядування, господарського життя селян тощо. Попри всі можливі критичні зауваження щодо тих чи інших тверджень і висновків поважних науковців слід зазначити, що їхнє бачення розвитку селянства українських земель у литовську добу заслуговує на чільне місце в історіографії.

1. Довнар-Запольский М. *Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке*. – К.: Киевская 1-я артель печатного дела, 1905.

2. Довнар-Запольский М. *Западно-Русская сельская община в XVI веке* // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб.: Типография С. В. Балашова, 1897. – Ч. СССХІІ.

3. Довнар-Запольский М. *Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в первой половине XVI века* // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб.: Сенатская типография, 1905. – Ч. СССLVІІІ.

4. Довнар-Запольский М. *Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах*. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. – Т. 1.

5. Довнар-Запольский М. *Украинские старосты в первой половине XVI в.* // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 8. – Т. 5. *Акты об украинской администрации*. – К., 1907.

6. Клепатский П. *Очерки по истории Киевской земли. Том I. Литовский период*. – Одесса, 1912.

7. Клепатский П. *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*. – Біла Церква, 2007.

8. Антонович В., Голубовский П. *Отзыв о сочинении М. В. Довнар-Запольского „Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. Киев, 1901”*, представленном в Историко-филологический факультет [Имп. Ун-та св. Владимира в Киеве] для приобретения степени магистра русской истории // *Университетские известия*. – 1902. – № 1.

9. Антонович В., Голубовский П. *Рецензия на сочинение магистра Довнар-Запольского „Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.”*, представленное для приобретения степени доктора русской истории // *Университетские известия*. – 1906. – № 3.

10. Любавский М. *Рец.: Довнар-Запольский М. Очерки по*

организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – СПб., 1907. – (Отд. отт. из „Отчета о третьем присуждении премии П. Н. Батюшкова”).

11. Грушевський М. Рецензія на „Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.” // Записки НТШ. – 1906. – Т. 70. – Кн. 2.

12. Михальченко С. И. Феодальная Россия и Литва в трудах М. Довнар-Запольского: Дисс. на соиск. степ. канд. ист. наук: 07.00.09 / МГПИ. – М., 1990.

13. Войтович Л. „Очерки по истории Киевской земли” П. Г. Клепатського // Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква, 2007.

14. Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. – Черкаси: Вертикаль, 2011.

О.М. Тараненко

АГРАРНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО: КРИТЕРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ

На сучасному етапі розвитку історичних знань в Україні зростає роль і значення історіографії, історіографічних досліджень. Історіографія дозволяє виявити та зрозуміти сутність різних напрямів, що репрезентовані в історичній науці, зміну наукової проблематики історичних досліджень, зумовленість теорій історичного процесу, становлення та еволюцію історичних концепцій, історію введення до наукового обігу джерел та історіографічних пам'яток, трансформацію принципів та методів наукового пошуку [1, 5].

Одним із важливих аспектів історіографічних досліджень є історіографічна періодизація. Саме цим і зумовлено актуальність пропонованого дослідження.

Під періодизацією історичної науки, становлення і розвитку історичної думки розуміють науковий метод, що передбачає систему процедур, прийомів і способів, спрямованих на виокремлення в історіографічному процесі найбільш важливих епох, періодів, етапів за спільними ознаками і критеріями [2, 35].

І. Хміль у вступі до „Историографии истории Украинской ССР” за критерій періодизації визначав діалектично-матеріалістичний підхід марксистсько-ленінської методології. Враховуючи це, в історії радянської історичної науки, в тому числі в історіографії, ним виокремлено три етапи, відповідні трьом періодам в житті радянського соціалістичного суспільства:

1) жовтень 1917 – середина 1930-х рр. – етап становлення;

2) середина 1930-х – кінець 1950-х рр. – період завершення побудови соціалізму;

3) етап удосконалення соціалізму [3, 3].

У цьому контексті І. Рибалка, який є автором п'ятого і шостого параграфу шостої глави вказаної вище праці, в історії дослідження громадянської війни розрізняв такі періоди:

1) 1918 – початок 1930-х рр.;

2) початок 1930-х – середина 1950-х рр.;

3) друга половина 1950-х – друга половина 1980-х рр. [4, 261].

Сучасний український історіограф Я. Калакура пропонує такі критерії, які можуть бути в основі історіографічної періодизації:

1) найважливіші рубежі світової і української історії;

2) зародження принципово нових явищ у суспільному, науковому, культурному, ідейному, духовному житті, які змінили суттєво або істотно вплинули на характер і зміст історичних знань, історичної думки;

3) поява нових історичних праць, які стали важливою віхою у формуванні історичної думки;

4) заснування осередків і товариств, наукових інституцій історичної науки, історичних шкіл, формування течій і нових напрямів історичної думки, виникнення нових історичних часописів і видань тощо.

Застосовуючи згадані та інші критерії періодизації, Я. Калакура окреслює вісім основних періодів розвитку української історичної думки і науки:

1) княжа доба, історія Київської Русі, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав;

2) охоплює козацько-гетьманські часи;

3) друга половина XVIII – початок XIX ст.;

4) середина XIX ст.;

5) остання чверть XIX – початок XX ст.;

6) 1920-ті – початок 1930-х рр.;

7) середина 1930-х – друга половина 1980-х рр.;

8) сучасний період, започаткований на рубежі 1980-х – 1990-х рр. [2, 35 – 41].

Визначаючи етапи розвитку історичної науки в Україні у період тоталітарної доби та посттоталітарного суспільства В. Коцур, А. Коцур вважають, що слід врахувати розширення дослідницької проблематики, використання джерелознавчих прийомів, ступінь розвитку демократії в усіх сферах суспільного життя, включаючи і галузь історичної науки, якісні зміни в організації і характері наукових досліджень. Керуючись цим, дослідники виділяють три етапи в історіографії історії України вказаного періоду:

1) 1920-ті – перша половина 1950-х рр.;

2) друга половина 1950-х – 1980-ті рр.;

3) сучасний – розпочинається з 1991 р. [5, 314].

Н. Ковальова при вивченні аграрної політики українських національних урядів 1917 – 1921 рр. в основу класифікації праць радянських та сучасних вітчизняних істориків поклала основні етапи розвитку історичної науки в СРСР та незалежній Україні. Відповідно до цього, дослідниця умовно розрізняє п'ять етапів у вивченні теми:

1) 1920-ті – початок 1930-х рр.;

2) середина 1930-х – середина 1950-х рр.;

3) середина 1950-х – середина 1980-х рр.;

4) друга половина 1980-х рр. – 1991 р.;

5) 1991 – 1999 рр. (час появи публікації цього автора) [6, 26].

Сучасний український історик С. Гнатюк виокремлює три періоди української історіографії внутрішньої політики Гетьманату 1918 р.: міжвоєнний (1920 – 1930-ті рр.), повоєнний (1940 – 1980-ті рр.) та новітній (1990-ті роки) [7, 195].

В. Капелюшний у розвитку української історіографії історії української державності за радянської доби виокремлює п'ять основних історіографічних періодів, які, за словами вченого, невід'ємні від загальних тенденцій розвитку історичної науки взагалі:

1) роки Української революції (1917 – 1921 рр.);

2) 1920-ті – 1930-ті рр.

3) 1930-ті – перша половина 1950-х рр.